

GEYER, Michael – FITZPATRICKOVÁ, Sheila:
Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu
Academia, Praha 2012, 686 stran

Velká otázka srovnávacího studia totalitarismu v závěru studené války zněla, zda otevření a systematické vytěžení archivů (zejména v bývalém Sovětském svazu) bude znamenat ospravedlnění či naopak zpochybnění mnohaletých teoretických úvah o povaze totalitních režimů. Úvah často vycházejících z filozofických a obecně historických spekulací osobností, které se osobně angažovaly nebo byly jinak přímo zasazeny vzestupem a pádem velkých totalitních hnutí dvacátého století a mezi nimiž nechyběli literáti (Alexander Solženicyn, Arthur Koestler, George Orwell) a aktivističtí intelektuálové (Hannah Arendtová, Raymond Aron). Totalitarismus představoval neobyčejně silný pseudoreligiózní fenomén moderní doby, ve kterém se spojilo trauma z Velké války, tradiční milenarismus a machiavelistická touha po moci do svébytné politické a ideologické konfigurace, jež byla zkoumána s vášněmi a zaujetím hodným náboženské exegeze. Radikální změny v rozložení globální ekonomické a politické moci a podoba dnešních akademických institucí zanedbávajících rozvoj skutečné mezioborové vzdělanosti způsobily, že diskuse o totalitarismu pozbyly své předchozí osudovosti a naléhavosti a staly se v zásadě běžnou, více či méně suchopárnou součástí akademického provozu. Existenciální úzkost nahradila existenční starost o získání výzkumných grantů. Kolektivní monografie *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*, jehož editory byli Michael Geyer a Sheila Fitzpatricková, představuje ambiciózní pokus o shrnutí současné diskuse o totalitarismu více než dvacet let po skončení studené války v nových podmínkách intelektuální práce. Jak uvedli Michael Geyer a Sheila Fitzpatricková v předmluvě ke knize, na počátku byl záměr shromáždit skupinu historiků zabývajících se problematikou německých a sovětských dějin a postavit je před úkol zhodnotit, do jaké míry tradiční vymezení totalitarismu, předložené kdysi Hannah Arendtovou a jejími vrstevníky, obstojí před jejich specializovaným empirickým výzkumem a znalostí získanou během dlouhodobého, především archivního bádání. Členové týmu se sešli dvakrát v Cambridgi (v květnu 2002 a 2003) a Chicagu (v květnu 2004 a 2005) a získali podporu Davisova centra ruských studií při Harvardově univerzitě, Chicagské univerzity a Mellonovy nadace.

Do kolektivní monografie *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu* nakonec přispělo osmnáct autorů (Jörg Baberowski, Humboldtova univerzita v Berlíně; Christopher R. Browning, University of North Carolina v Chapel Hill; Katerina Clarková, Yaleova univerzita v New Havenu; Anselm Doering-Manteuffel, univerzita v Tübingenu; Mark Edele, University of Western Australia; Sheila Fitzpatricková, univerzita v Chicagu; Peter Fritzsche, University of Illinois; Christian Gerlach, univerzita v Bernu; Michael Geyer, univerzita v Chicagu; Yoram Gorlizki, University of Manchester; Jochen Hellbeck, Rutgers University v New Brunswicku; David L. Hoffmann, Ohio State University; Alf Lüdtke, univerzita v Erfurtu; Hans Mommsen, Ruhr-Universität v Bochumi; Europa Universität Viadrina ve Frankfurtu nad Odrou; Lewis H. Siegelbaum, Michigan State University; Annette F. Timmová, University of Calgary; Nicolas Werth, CNRS), přičemž každou studii vytvářela vždy dvojice badatelů. Osm

autorů působí ve Spojených státech amerických, pět v Německu a po jednom ve Velké Británii, Francii, Švýcarsku, Kanadě a Austrálii. Vzhledem k zaměření práce nápadně chybí reprezentativní zástupce ruské či východoevropské historické komunity.

Kolektivní monografie *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu* se skládá za čtyř hlavních tematických částí, z nichž každá je tvořena dvěma až třemi kapitoly: *Vládnutí* (Politický (ne)pořádek stalinismu a nacionálního socialismu; Utopická biopolitika), *Násilí* (Násilí v rukou státu – společnosti násilí; Hledání řádu a teror jako nástroj k jeho dosažení), *Socializace* (Systémové předpoklady sociálního inženýrství; Dynamika každodennosti; Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa) a *Transnacionální historie* (Výjimečné stavy; Vzájemné vnímání a střetávání).

Základním východiskem komparace, která má prověřit věrohodnost konceptu totalitarismu, je zaměření výlučně na nacismus a stalinismus, přičemž absentují odkazy na realitu fašismu (včetně italského) a dalších autoritativních hnutí. To je sice v souladu s původním záměrem Hannah Arendtové, Raymonda Arona a dalších průkopníků studia totalitarismu, ale znamená to rezignovat na veškeré zajímavé podněty, které vzešly v uplynulých desetiletích z výzkumů fašismu a jež by mohly bádání o totalitarismu bezpochyby obohatit (A. James Gregor, Erin G. Carlston, Roger Griffin, Zeev Sternhell). Například Anthony James Gregor ukázal ve studii *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century* (New Haven, 2000), jak podnětně lze srovnávat totalitní a autoritativní režimy mezi první a druhou světovou válkou, pokud se zaměříme na různé manifestace a proměny ideologie fašismu, marxismu, maoismu a bolševismu. Konkrétní aktéři neprožívali svoji historickou situaci prostřednictvím pevných kategorií a užívání samotného pojmu totalitarismu musíme například u Hannah Arendtové, procházející osobním traumatem z ohrožení nacismem a zklamání z komunismu, chápat jako snahu utéci z chaotické a nebezpečné reality protevských ideologií – používajících pro sebe rozličná označení – do hájemství přehledných intelektuálních konceptů. Z antropologického hlediska představoval proto totalitarismus „nativní pojem“, který byl teprve posléze použit jako analytický nástroj, přičemž jeho kořeny sahají do fašistické Itálie, nikoliv nacistického Německa nebo stalinistického Sovětského svazu. Mnohé konstitutivní prvky nacismu a stalinismu byly přítomny v hnutích, která pokládáme za fašistická, a ignorovat při studiu totalitarismu fašismus znamená zbytečně zužovat komparativní záběr. Autoři kolektivní monografie náležitě nevyužili ani příspěvky Rogera Griffina a Zeeva Sternhella v oblasti dějin idejí. Na druhé straně Michael Geyer a Sheila Fitzpatricková zmiňují v *Úvodu (Teorie totalitarismu a její recepce – srovnávání stalinismu a nacismu)* jako reprezentativní zdroje některé tituly, které náležejí spíše do oblasti popularizace. Teoretickým rámcem většiny textů zařazených do kolektivní monografie *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu* je novopozitivismus inspirovaný politickými a sociálními vědami, který lze jen obtížně sladit s interpretativními a holistickými přesahy, o něž se někteří příspěvatelé do kolektivní monografie pokoušejí.

Michael Geyer a Sheila Fitzpatricková konstatovali v rozsáhlém *Úvodu*, že koncept totalitarismu, který vytvořili *filozofové, sociologové či další veřejně činní intelektuálové* (s. 12), působí při výzkumu sovětské a nacistické reality „rušivě“ jako výtvar politologů, kteří se jej snažili vnutit historikům, a metafora přezívající z doby, kdy *Evropa byla*

temným kontinentem ve věku extrémů (s. 22). Snahy porozumět nacistickému Německu a stalinskému Sovětskému svazu v rámci kategorie totalitarismu ustoupily v posledních desetiletích do pozadí a badatelé se soustředili na výzkum historického vývoje každého systému izolovaně v jeho specifických podmínkách. Ačkoliv v německém prostředí místní historikové údajně pojem totalitarismu nejdříve přivítali, přičemž vedle Neumannova nebo Voegelinova přístupu převládala strukturálně funkcionální interpretace pocházející z díla Hannah Arendtové nebo Carla Friedricha, zájem postupně opadl. Historicko-genetické studium fenoménu totalitarismu tak, jak jej razil Ernst Nolte, vyvolalo odpor, protože bylo pokládáno za implicitní ospravedlňování nacismu, který byl interpretován jako historická reakce na prvotní fenomén bolševismu. Důležitou úlohu v této marginalizaci konceptu totalitarismu jako analytického nástroje sehrála i skutečnost, že *znalost Sovětského svazu a jeho historiografie ... byla téměř nulová* (s. 18). V sedmdesátých letech dvacátého století začali navíc mnozí stoupcí teorie konvergence srovnávat Sovětský svaz se Spojenými státy americkými, což bylo naprosto v rozporu s duchem teorie totalitarismu, která implicitně obsahuje obhajobu demokracie a liberálních hodnot.

Konec studené války na přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století vytvořil zcela nové podmínky a možnosti pro práci historiků s prameny. V následujících letech se v některých západních zemích, především ve Francii a Velké Británii, projevil mezi konzervativně zaměřenými vzdělanci jednak *vymítačský boj s pozdním marxismem* (v této souvislosti Michael Geyer a Sheila Fitzpatricková zmínili ohlasy na *Černou knihu komunismu*), jednak snaha překonat tendenci interpretovat nacismus a stalinismus prostřednictvím sociálněvědní metodologie (s. 23). Za základní nastolený problém kolektivní monografie *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu* lze označit otázku, zda obrození „vědeckých syntéz“, označovaných za „politickou teologii“, a zohledňování globálního kontextu může přispět k revitalizaci nebo novému uchopení tradičního konceptu totalitarismu. To znamená, zda autoři typu Nialla Fergusona, Bernarda Wassersteina, Roberta Service, Rogera Griffina nebo Pierra Rosanvallon jsou inspirativní pro komparativní studium totalitarismu.

Kolektivní monografie *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu* představuje v poslední době pravděpodobně nejobsáhlejší pokus o shrnutí výsledků práce, kterou v posledních pětadvaceti letech vykonali na půdě srovnávacích studií totalitarismu historikové působící především v Německu a Spojených státech amerických. Přínos dalších historiografických škol ve Francii, Velké Británii, Polsku nebo Rusku není opominut, ale není vždy sledován do žádoucí hloubky a šíře. Kolektivní monografie představuje zároveň kritiku (s odvoláním na autoritu Henriho Pirenna) provincialismu „vězení národních dějin“ a rezignace na zohledňování evropského a světového kontextu, což je výtka směřující zejména do řad německých badatelů.

Dílčí kapitoly knihy *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu* ukazují možnosti a různé aspekty současného komparativního výzkumu totalitarismu těžícího z rozsáhlého empirického bádání uskutečněného po skončení studené války. Vyzvednout lze například solidní studii Yorama Gorlizkého a Hanse Mommsena *Politický (ne)pořádek stalinismu a nacionálního socialismu* (s. 63–123) nebo příspěvky Davida L. Hoffmanna a Annette F. Timmové *Utopická biopolitika: Reprodukční politika,*

genderové role a sexualita v nacistickém Německu a Sovětském svazu (s. 124–180) a Petera Fritzscheho a Jochena Hellbecka *Nový člověk stalinského Ruska a nacistického Německa* (s. 404–456), konfrontující „sociologickou“ povahu stalinistické diktatury s „rasovým“ charakterem nacistické represe. Násilí jako základ totalitního vymezení vládnutí, gulag jako klíč k pochopení povahy stalinismu a holocaust jako vrchol nacistického teroru zkoumali Christian Gerlach a Nicolas Werth v dílčí studii *Násilí v rukou státu – společnosti násilí* (s. 183–244) a Jörg Baberowski a Anselm Doering-Manteuffel v kapitole *Hledání řádu a teror jako nástroj k jeho dosažení* (s. 245–307). Na způsob vytváření kolektivní identity a udržování sociální soudržnosti v nacismu a stalinismu se zaměřili Christopher R. Browning a Lewis H. Siegelbaum (*Systémové předpoklady sociálního inženýrství*, str. 311–356) a Sheila Fitzpatricková a Alf Lüdtke (*Dynamika každodennosti: Utváření a rozpad sociálních vazeb v éře nacismu a stalinismu*, s. 357–403). Intelektuální rozlet kapitoly *Výjimečné stavy: Nacisticko-sovětská válka jako systém násilí* (s. 459–526), jejímiž autory jsou Mark Edele a Michael Geyer, je poněkud spoután obrovským množstvím pramenů, které k dané problematice existují. Kapitola Kateriny Clarkové a Karla Schlögela *Vzájemné vnímání a střetávání: Stalinické Rusko v nacistickém Německu a naopak* (s. 527–586) má veškeré parametry zdařilé a zajímavé srovnávací kulturněhistorické studie.

Kolektivní monografie *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu* je bezpochyby podnětným syntetickým dílem věrohodně ukazujícím stav bádání o totalitarismu v Německu a do jisté míry ve Spojených státech amerických. Nelze však říci, že by po obsahové stránce překonala například srovnatelnou odbornou publikaci *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge, 1997), jejímiž editory byli Ian Kershaw a Moshe Lewin a do které přispěl mimo jiné rovněž Hans Mommsen. Na studii, která by poskytla skutečně interdisciplinární vhled do komparativní problematiky totalitarismu při zohlednění nejenom evropského, ale i globálního kontextu a nepředstavovala by pouhou kritickou diskusi a konfrontaci s odkazem generace Hannah Arendtové, tak stále ještě čekáme.

◆ Ivo T. Budil